

**МИКРОБИОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSC.02/30.12.2019.В.38.01 РАҚАМЛИ
ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ЧИРЧИҚ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТИ**

ФАЙЗИЕВ ВОХИД БАХРАМОВИЧ

**КАРТОШКА Х ВИРУСИННИҢ ЎЗБЕКИСТОНДА ТАРҚАЛГАН
ИЗОЛЯТИНИ АЖРАТИШ, ХУСУСИЯТЛАРИНИ ЎРГАНИШ ВА
УНИНГ ДИАГНОСТИКАСИ**

03.00.04 – Микробиология и вирусология

**БИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Фан доктори (DSc) диссертацияси автореферати мундарижаси

Оглавление авторефераата диссертации доктора наук (DSc)

Contents of dissertation abstract of doctor of science (DSc)

Файзизев Вахид Бахрамович

Картошка X вирусниниши Ўзбекистонда тарсалган изолитини ахратни,
хусусиятларини ўрганиши ва унинг диагностикаси 3

Файзизев Вахид Бахрамович

Выделение изолята X вируса картофеля распространенного в
Узбекистане, изучение свойств и его диагностика 29

Fayziev Vokhid Bahramovich

Isolation of isolate Potato virus X spreading in Uzbekistan, the study of its
properties and diagnostics 55

Эълон юлиниги ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works 59

Факт дистанциялык диссертациянын табигаты: Республикасынан Шеттерлар Мемлекеттік худоралыгы Олдың жетекшілігінен көзинеенесе 2019.2.DSc/B95 рәсми базада рұзындағы олингас.

Дистанциялык диссертациянын Тоғаевтің негізгі шарық дақылдары педагогика институтада бекаралығынан.

Диссертация авторефераты үч тапта (әзбек, рус, инглиз (резюме)) Издөй шартты табдилдеу мен салыфын (dissemin@zalidet.ru) және «ZytoNet» Альборат тұрмын шартын (www.zytonet.kz) шарттыларға жойланып келеді.

Намый мағлұматтың:

Вадибов Абаурасул Ҳакимнұрілович
биология фасылары докторы, профессор

Расмий оқынушылары:

Хасания Батир Ачылғынагүл
биология фасылары докторы, профессор
Каландарова Гульчехра Ҳакимнұріла
биология фасылары докторы

Етапты тәжірибелдеу:

Маматкулов Ибраһим Ҳамиданович
тиббеттің фасылары докторы, профессор

Генетика және үсімкандар экспериментал
биологиянын институты

Диссертация жағымсыз Микробиология институты жүлдөздөгін DSc/02/30-12-2019 B.18.01
регистрациянын Илкейт шарттынан 2020 Інг. №10 деңгээр күни соңт 10th даты оның ішіндегі бұлдан
Месте: 100128, Тоғаевтің ш., Шайланғыр тұмани, А.Кодирдій күчесінде 7-үйді, Микробиология
институты нақсанынан зиян, 2-кват. Тел. (+99871) 241-92-38, факс: (+99871) 241-92-71; е-mail:
dissemin@zalidet.ru.

Диссертацияның баласы Микробиология институты Альборат ресурсы марказынан тапнинин мүмкін
(№1 разынан баштап рұзындағы олинған). Месте: 100128, Төмөнкітің ш., Шайланғыр тұмани,
А.Кодирдій күчесінде 7-үйді, Микробиология институты мәдений бинесі, 3-кват. Библиотека.
Тел: (+99871) 241-92-28, (+99871) 241-71-98, факс: (+99871) 241-92-71.

Диссертация авторефераты 2019 Інг. «» деңгээр күнде тәртипише
(2020 Інг. «» деңгээрдегі «» рәсми тәсіл байланысы)

Т.Ф. Арина

Илкейт шартты беруние илкейт шартты
профессор, аспирант.

Р.Н. Жұраева

Илкейт шартты беруние илкейт шартты
профессор, аспирант.

Г.Г. Галимова

Илкейт шартты беруние илкейт шартты
профессор, аспирант.

КИРИШ (фактори (DSc) диссертациини аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарбаги ва зарурати. Бутуниги кунада дунёда юшлоп хўжалиги Ўсимликларини касаллантирадиган катор фитопатоген вируслар аниқланган бўлиб, улар етиштирилётган маҳсулотларнинг микдори ва сифатига салбий таъсир этиб, катта иктисоидий зарар етказмоқда ва бу заррв дунё бўйича йилига 60 млрд АҚШ долларини ташкил этади. Шунингдек, картошка Ўсимлигини ҳам 50 га яқин фитопатоген вируслар касаллантиради ва вирус турига боғлиқ холда хосилдорликни 10-87% гача камайишинга олиб келмоқда! Шунинг учун картошка Ўсимлигини касаллантируачи бундай фитопатоген вируслар устида тадқиқотлар олиб бориш ва карши кураш чораларини ишлаб чиқиш муҳим ахамият класб этади.

Жаҳонда юшлоп хўжалиги Ўсимликларидан картошка Ўсимлигизда учрайдиган - L (PLRV), -Y (PVY), -X (PVX), -S (PVS), -M (PVM), - A (PVA) кабин вирусларни ажратиш, уларнинг келтириб чиқарадиган гарарини камайтириши ҳамда карши кураш чораларини ишлаб чиқиш бўйича конг кўдамлан иммий изланишини олиб борилмоқда. Жумладай, уларнинг молекуляр-генетик хусусиятларини тадқиқ этиш, филогенетик тадқиқ юниш, тозадавган препаратини олиш, вирус диагностикаси учун зардоб тайёрлаш, зарлобдан иммуноглобулинларни ажратиш, тозадаш усуулларини такомиллаштириш, Ўсимликларниң базыни фитиологик хусусиятларига вируснинг таъсири ва инфекцияга чидамлилик генлари экспрессияси механизмларини аниқлаш ҳамда вируста карши курам чораларини ишлаб чиқишни такомиллантиришни тақоюз этмоқда.

Республикамизда юшлоп хўжалиги Ўсимликларини турли касалликлар ва зараркунацдалардан ҳимоя қилиш борасидаги самарашни чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалиётта жорий қилиш, фитопатоген вирусларни ишиш, хусусиятларини тадқиқ этиш бўйича катор иммий-тадқиқотлар олиб борилаб, муайян натижаларга эришишмоқда. Узбекистон Республикасини ривожлантиришининг 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегигисида «...юшлоп хўжалиги ишлаб чиқаринин ичиш ривожлантириш, мимлакат озиқ-овқат ҳаффазалигини инада мустаҳкамлан, ихолани сифатни озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш, мева-сабзавот, картишни ва узум ишлаб чиқарни ҳақимларни ошириш, ички бозорда ушрга бўлгаш нарҳларнинг кескин ошишини олдини олиш, агарар секторнинг экспорт салоҳиятни ошириш; касаллик ва зараркунацдаларга чидамли, маҳаллий экологик шаронкларга мосланган юшлоп хўжалиги экшиларининг янги навиличини ишлаб чиқарнишга жорий этиш»² бўйича муҳим вазифалар белтишиб берилган. Шунинг учун муҳим юшлоп хўжалиги экшилари хосилдорлигига жаддий тараф отказадиган фитопатоген вируслар устида иммий-тадқиқотлар олиб бориш муҳим ахамият класб этади.

²https://tg.ez.gov.uz/ru/2017-2021_yeni_zaror_kriteriyalar_hozir_nichiga_bekor_kelishib_kiritilishga_vazifalari

Ўзбекистон Рашадотининг 2017 йил 7 фебрарда 08-еюн-чунин «Ўзбекистон Республикасини олий ривожлантиришга бўйича Ҳаракатлар стратегигисини тақоюзлаштириш»

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини ишлаб ривожлантириши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 29 октябрдаги ПФ-5394-сон «Кишлоқ хўжалиги соҳасини ислоҳ килишиниң кўшимча ташкилий чора-тадбирлари тўғрисидаги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мажхамасининг 2017 йил 30 августдаги ПҚ-3249-сон «Ўсимликлар карантини давлат инспекцияси фаолигини ташкил этиш тўғрисидаги» карори хамда мажбур фаолиятга тегишли бошма меъёрий-хукукий хўжайларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация тадқикоти чуайни даражада хизмат юлади.

Тадқикотининг республика фан ва технологиялари ривожланшишининг устувор йўналтишларига мөслиги. Мажбур тадқикот республика фан ва технологиялар ривожланшишининг V. «Кишлоқ хўжалиги, биотехнология, экология ва агроф-муҳит муассасаси» устувор йўналтишига мувоффик бўлгарилган.

Диссертация мақуси бўйича тарижий илмий тадқикотлар шархи³. Ўсимлик вирусларининг тузилиши, хусусиятлари, таснифи ва уларга карши кураш чораларини ишлаб чиқишга йўналтирилган илмий тадқикотлар жадонини: етакчи илмий марказлари ва олив тэълим муассасалари, жумлидан, Potato Research Centre, Agriculture and Agri-Food Canada (Канада), Department of Plant Pathology, Cornell University (АҚШ), Department of Plant and Wildlife Sciences, Brigham Young University (АҚШ), University of Minnesota (АҚШ), Seoul national university (Корея), Biomedical Research Center, Institute of Virology (Словакия), Engelhardt Institute of Molecular Biology (Россия), Centre of Excellence in Molecular Biology (Словения), Россия Фандар юридикасининг Биология-тупроқшунослик институти (Россия), Москва давлат университетининг вирусология кафедрасида (Россия) ва Ўзбекистон Миллӣ университетида хамда Топкапт пилотти Чирчик давлат педагогика институтида (Ўзбекистон) олиб борилмоқда.

Картошка вирусларини аниклаш, уларниң хўжайин организми билан муносабати хамда уларга карши самарали кураш чораларини ишлаб чиқиши, идентификациялано ва диагностика килиш бўйича автор, жумладан кўшидаги устувор йўналтишларда тадқикотлар олиб борилмоқда: картошка X вирусининг геном тузилишини анилаши усуалари тахомиллантирилган (Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова (МГУ), Россия), картошка навларининг вирус инфекциясига генетик чидамблар механизми инидингзи (James Hutton Institute, Шотландия), картошка вирусларини молекуляр диагностикаси яратилган (Department of Plant and Wildlife Sciences, Brigham Young University, АҚШ), табиий репрессор ўсимликларидаги хам картошка вируслари ривожланши-

³Диссертациянинг Еркин ишлаб ташкиланган мурас юзбек тилинда, тадқикотнига оғизида оид. Диссертацияни оиди на: <http://tss.uz>; тадқикотни оиди на: <http://www.maktabkalar.com> не бозор номидада яшада оиди.

кузатылган (Ўзбекистон Миллий университети, Ўзбекистон), картошка вирусларинин анниказ учун иммунодиагностиками таберланган (Биологотехнологичный институт ДВО РАН, Россия), картошка X вирусчининг филогенетик шакараси анниланган ва штаммлари акратиб олинган (Centre of Excellence in Molecular Biology, Словения), КХВнинг оғизи кобиги асосида диагностика килинган (Institute of Biochemistry and Biotechnology, Покистон).

Дунё мөнкебида фитопатоген вирусларининг тарқалишини олдини олиш ва уларга карши кураш чораларини такомицилтириш жамда вирусларга чидамли ишларни яратиш бўйича куйинаги устувор йўналишларда ишмий тадқиқотлар олиб борилмоқда: жумладан, ўсимликларининг вирусларга чидамлилик генларини анниказ ва карталаш, генлар трансформацияси учун вектор конструкция яратиш; чидамлилик генлари трансформацияси асосида нақлар яратиш; чидамликларининг физиологик асососларини аниказлаш; вируслар диагностикасининг сезир, тезкор ва замонавий усусларини яратиш жамда амалдестта жарий этиш оркани картошка хосилдоригиги пасайинининг олдини олишга яратылган илмий счимлар ишлаб чигош.

Муаммонинг ўрганилганлик дарижаси. Картошка вирусларини жартиш, хусусиятларини ўрганиш ва идентификация килиш бўйича катор хорижлик олимлар: M.J. Huisman (1988), S.Y. Kagiwada (2002), T. Yokota (2003), N.Bostan (2004), F. Rashid (1989), K. Gaita (2007), G.Abbas (2012), N.Ahmad (2011), B.A. Cox (2010), J.M. Cuevas (2012), B.Mandal (2012) каби олимлар томонидан олиб борилган.

МДХ давлатлари олимлари МДУда академик И.Г.Атабеков раҳбарлигига С.Ю. Морозов (2001), О.Н. Карпова (2006), Р.В. Гиотова (2011) ва бошта катор олимлар томонидан КХВ тудшини, хусусиятлари, экологиаси, штаммлари, иммунодиагностикаси ва молекулар-генетик хусусиятларига доир тадқиқотлар олиб борилган; В.И. Малиновский (2010) вирусларининг ўсимликлар физиологиясига таъсири ва инфекциядан ҳимояланни механизмини аниказ; М.Р. Шарипова (2013) томонидан ўсимликларининг инфекцияяга чидамлилик механизmlарини тъминловчи окисллари аниқланган.

Шу каби тадқиқотлар мамлакатимиз олимларидан Власов Ю.И. томонидан (1960) Ўзбекистонда ўсимлик вирусларини ўрганиш бўйича тадқиқотлари олиб борилган, А.Х. Вахобов (1964) Ўзбекистон ислим шароитида тарқалган турли фитопатоген вирусларини анниказ ва диагностика юзиши, А.Х. Вахобов раҳбарлигига К.С. Давронов (1984) жўхори паканазиги вирусини яратиш, хусусиятларини ўрганиш за диагностика юзиши, З.Н. Кодирова (2019) қарашдошлар онласига мансуб бўлган ўсимликларин касаллантирувчи вирусларини анниказ, Т.С. Хусанов (2019) вирус инфекциясининг ўсимликларини бўльши бир физиологик хусусиятларига таъсири бўйича тадқиқотлар олиб боришган. Картошка вирусларини ўрганиш бўйича мамлакатимизда В.Мирзахмедов (1964) дастлаб X ва S-вируслар тарқалган фонда вируссиз картошка стиштириш, И.Т. Эргашев (2007) томонидан эса L-вирусларини яйрим хусусиятлари ва картошка нафари селекцияси устидаги илмий изланнишлар олиб борган. Шунинг

тыйндаш өзимки, картошки вирусларининг молекуляр-генетик хусусиятларини аниглаш ва диагностика усулларини ишлаб чиқиш ҳамда вируста чидамли нациларни аниглаш бўйича мамлакатда етарлича ҳизмий-тадқонотлар олиб борилмаган. Шу сабабли, ушбу йўналишда олиб борилганда тадқонотлари мухим илмий-амалий аҳамият язди.

Диссертация мавзусининг диссертация бўжарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари билан беғлинилти. Диссертаций тадқиқоти Ўзбекистон Миллӣ університети на СИР* (Centre International Poème) илмий-тадқиқот ишлари роҳалариининг (CACILM SLM-R-11-4) «Жанубий-гарбий ва Марказий Осиёда картошка навзарини клонлаш орқали абиотик ва биотик омилларга чидамлилигини очириш орқали унинг маҳсулдорлиги ҳамда онфатини ҳхшилиши» (2011-2013) мавзусидаги халқаро илмий лобиха доимасида бўжарилган.

Таджикотт максали картошка X зарусининг мамлакатинида тарсалган изолятини ахриши, унинг хусусиятларини ҳамди ўсимлик айrim физиологик жарабийлигига тасдирини атиқиди ва молекуляр-генетик усулда идентификацияни килинган иборат.

Тәжіктер мен шағалары

КХВ, изолятиниң ажратып, биологиялық жүйесіндең аныктасып да идентификация көлиңгі хамда үсемліктердің алғым морфо-физиологик жүйесіндең тәсілдеріндең көмекшіліктеріндең маңызынан.

корус изолятини аралаш инфекциядан биологияк тозадаң да гомоген тоза прегражданин төсөлдөштүрүлүштүрүнүн ишләб чыныш.

вирусга поликлонал зардоб таңерлаш за уннан иммunoиммобий үстүсүлдүннен динамикалык ҳамда вионос диагностикасының күлдөлөрүн.

иммунология: усуллар брламида вируснинг башни хусусиятирини тасдикишади.

КХВ изолятларини КТ-ПЗР усулы ёрдамида түрлүү табиий намуналардан диагностика жүзгүшүү.

Ўзбекистон ижтим шароитидан искрятилган КХВ, изолитини *ORF55* гени асосида молекулод-гентик идентификациянин ва филогенетик таъсил килиш;

КХВ, изоляттамсыз кобиги аминокислота тархынин күсмий таҳлил үйлини бекалып бошкы изоляттар билан Указашылукта Фарыларинин аныктасы.

Таджикотининг обьекти Узбекистон икдим шарентида тарқалган картопка ва боника кишлөк үзүнликларини касаллантируучи капиташининг X вируси хисобланади.

Таджикотини предмети вирус изолаттарининг хусусиятлари, усимликкинг физиологик жараёналарига таъсири, пероксидаза ферментининг инфекцион жараёндаги динамикаси, усимлик бартидаги шигмени микаборига таъсири; вирус тоза препаратини спици усууллари, зардоб ва специфик антитипалар, вируснинг молекуляр-генетик идентификацияси, оксил кобигига *ORF65* гени ва унинг секвенси, филогенетик шакараси хисобланади.

Таджикотиниң усуалари. Фитовирусология на биотехнологияның иммunoферменттік анализи (ИФТ), КГ-ПЗР, фитовирусларни ажратып на тозасын, индикатор үсемдіктар усулы, иккіңзімде иммунодиффузия,

электрон микроскопия, спектрофотометрия каби бир қатар усулларидан фойдаланылған.

Таджикотиннің алмай шигилінің күйіндегілардан иборат:

Илк бор КХВнинг Ўзбекистонда тарқалған «искротик» (КХВ₄) изоляти азратынды за уннінг *ORF4.5* гені аникланған, филогенетик аналтис қыннан да ушбу ген асосида синтезланадын оксидинің аминокислота тарзуби башка изоляттар билан солиширилған жамда вирус эволюциясы молекулар-генетик усулдар бәрдамида аникланған;

Илк бор КХВ₄ изоляттының касалнаныш даражасыга бейзек радиода үсімнің барғыдасы хлорофилл "а" міндерінде на зоратта нисбатан 4,4, хлорофилл "б" міндерінде 2,3, каротинид міндерінде эса 5,3 барынан камайтириши асосланған;

НЦМда иммуно blotting үсули бәрдамида дастлабки текширилшарда ишаша бұлған қатар үсімнілар кайта текшириб чыннан да вируситет олабута (*Atriplex micrantha* C.A.Mey), итұзум (*Solanum nigrum*), лұмбыл шұра (*Ch. murale*), оданы шұра (*Ch. quinoa*), ёнбоң гүлтоқынұroz (*Amaranthus retroflexus*), бурғон шувоги (*Artemisia annua*), эрмен шувеги (*Artemisia vulgaris*), дала риңгүйті (*Sinapis arvensis* L.), жартол қарами (*Brassica juncea* (L.) Czerg) кібі ИФА сезигірлігідан четда колин вируснінг кіні табиғи резерватор үсімнілары аникланған;

Вируснін тұганаса тарзебінде за маданий үсімнілар аязоларда сандылғандағы аниклаш асосида табиғи үчкөлар билан азота шарлактандын ишоючы ғурухыға атын «Маданий үсімнілар» ичінде түргүн зәлданыш циркуляциясында зә бұлған табиғи үчкөл касалнілар» тишиңа малсубшынғы ишботланған;

КХВнинг Республикасында тарқалған X₁ изолити илк бор азратынған жамда більші биологик да физик-химеллік хусусияттары аникланғаса, TSK ғез бәрдамида гельфильтрация юлиш орқали вируснінг тоза препараты олиніб, вируста спецификал әзіздөб тайёрлап үсули тәкомплиширилған;

Үсімнік иероксилаза ферментіндең инфекцион жарабандығы динамикасы согзом да вирус билан касалшынған үсімнілардан азратынған жүйе жағдайда шархи таҳлили орталы асосланған.

Таджикотиннің амалынан патологиялық күйіндегілардан иборат:

Картошка вирусларының иммунологиялық үсулда диагностика көзине бүйірле тамсемнама ишлаб чыннанған;

Вируснінг Ўзбекистон икlim шароитидаги табиғи үчкөл түри на ширазуляциясы аникланған;

КТ-ПЭР үсули бәрдамида вирус идентификациясы амалға оширилған да уннінг більш молекулар-генетик хусусияттары аникланған;

Вирус диагностикасы учун поликлонал антиташа тутуучи спецификал әзіздөб тайёрланаған;

Табиғи шароитда вирус сақланынша тарказынша сабаб бұлувын бир қатар тәбиғи резерватор үсімнілары аникланған;

картошка вируслари тарқалашуни олдин олини, заарини пасайтириш ва самирали карши кураш чораларини ишлаб чиқишга көрсетилгән хамда илмий ассоланган амалдің тәсвіршар ишлаб чыкылган.

Таджикот натижаларининг ишоючиллiği. Таджиктә күлланилған фитовирусология жаңылар мультимедиа инструменттерінде оның тарқиба натижаларининшілдердің мультимедиа инструменттерінде оның тарқиба натижаларинин замонашшыл дастырлар ассоциация (Biostat, 2007; Statistica 5.5; Microsoft Office Excel, 2003; Microsoft, USA, Origin Pro В 9.4, 2014, MEGAB, BALASTn) тақыл жүргізгендеги диссертация амалдің натижаларининг стакчи хорижой журналдарда чөп этилгандығы хамда ишлаб чыншылған тәсвірларининг амалдіттә жорий этилгандығы билди изохланады.

Таджикот натижаларарининг илмий жаңындығы. Таджикот натижаларининг илмий ажырылаты КХВ ни ажратып, тозалаш на антизардоб тайёрлашыншылардың ишлаб чыкылды хамда шу ассоциация вируста специфик зардоби тайёрланады. Тайёрланған специфик зардоб ИФА, НЦМ жаңыларда усууларнда күлланилди шу бу усуулар өрлемидә вируста чидамлы нағылар хамда вируснинг мамылактымиз иелем шароитыда тарқалған табиий-репратор үсімліктердің аништаш жаңыларда Тоникент пилотты тұмаштарында картошка X. У-вирусарининг тарқалыш даражасы аништаныш билди изохланады.

Таджикот натижалариниң амалдің жаңындығы вируснинг табиатта зертленген циркулациясы хамда «табиий үчө» типи аништанады. Бу үз нағыбатында вирус жаңылар мумкін. Бириккілікте вирус билди касалынган жаңыларда согласно үсімліктердің пероксидаза ферменттері динамикасы аништанған бу эса үсімліктердің вируста цидамшылдығын ошириліншілдегі физиологияк ассоциация болып доказатын мүмкін. Бундан ташкын вируснинг Узбекистонда тарқалған «пекротик» изолати ажратылды жаңы ORF35 гени ассоциация молекулар-генетик идентификациясы амалда оширилди жаңыларда филогенетик тақыл жаңылар, оның геном нуклеотидтер көтма-кеттегі NCBI базасында жойлаштырылған хамда дүйнө бүйірчы худды шу аништанышда олш борилады. Илмий-таджикоттарда солишиниң учун күлланилған билди ассоланады.

Таджикот натижаларининг жорий көзине. Картошка X-вирусарининг Узбекистонда тарқалған изолативи ажратыш, хусусияттарын үрганиши жаңыларда көзине бүйірчы олш борилған илмий-таджикот натижалары ассоциация:

картошка (*Solanum tuberosum* L.) үсімлігінин “КХВ-Ўз” изолати Генетика жаңылар экспериментал биологияның институттарының “Фитопатоген жаңылар микроорганизмлар” нөмб объекти коллекциясы генофондига топширилған (Узбекистон Республикасы Фанзар академиясы 2019 йыл 13 наурабады 4/1255-3019-сон маълумотномасы). Натижада фитопатоген микроорганизмлар штаммлары коллекция генофонданның бойынша, вирус түрлары хилма-хилмиктер электрон базасы ахборот тақыл жаңыларда шакиплантириши имконини берганды.

вирус билан касалланган картошка (*Solanum tuberosum* L.) үсмаллигидан ажратиб олинган КХВ-Ўз изоляти (*Potato virus X*) Жаҳон микроорганизмлар мазлумотлар марказининг Патоген Микроорганизмлар Миллӣ колекционисининг (World Data Center for Microorganisms (WDCM) National Collection of Phytopathogenic Microorganisms (NCAM)) мазлумотлар базасига WDCM 915-реками орқали рўйхатдан ўтказилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси 2019 йил 13 ноабрдаги 4/1255-3019-сон мазлумотномаси). Натижада дунёнинг турли мингкаларида таржалган "Картошка X вируси"ни талқиқ килинган глобал доирада фойдаланиш имконини берган;

вирусга тайёрланган специфик зардоби Тошкент ишлоти Қиброй туманидаги "Флора", Паркент туманидаги "Хисорик-Чотқо", Тошкент туманидаги "Мурод агро-плус" фермер хўжаликларида 78,6 гектар картошка майдонларида жорий этилган (Ўзбекистон Республикаси Кипчак хўжалинги вазирининг 2020 йил 7 декабрдаги 02/025-4226-сон мазлумотномаси). Натижада энди содикан уруғлик картошканни саралаш, вегетация жараёнида касалланини даражасини мониторинг килинча самарали фойдаланишни замда картошка хосилдорлигини очишни имконини берган;

иммуноблотинг усули Тошкент ишлотининг Қиброй, Паркент туманилари картошка экин майдонлари ва уларнинг атрофида ўсуачи үсмалликтар вирусологик назоратини олиб борниши жорий этилган (Ўзбекистон Республикаси Кипчак хўжалинги вазирининг 2020 йил 7 декабрдаги 02/025-4226-сон мазлумотномаси). Натижада, ушбу худудларда ўсуачи вирус сакловчи үсмалликтарни эрта заннини замда фитосанитар чораларини олиб бориш имконини берган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мажбур тадқиқот натижалари 10 та ҳалқаро ва 22 та республика илмий-амалий инкумушарида мухокамалан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг ўзлони кўлинганинг. Диссертация мавзуси бўйича замони 32 та илмий иш чор этилган, шундай Ўзбекистон Республикаси Олий иттегатия комиссиясининг докторлик диссертациялари асосини илмий натижаларини чор этиши учун тавсия этилган илмий нашрларнда 12 та макола, жумладан, 9 тиси республика ва З таси хорижий илмий журналларда напр этилган.

Диссертацийининг тузилишини ва ҳамми. Диссертация тарзиба юриш, бешта боб, кулосалар, фойдаланишни адабиётлар рўйхати замда ишовалардан иборат. Диссертацийининг ҳамми 194 бетни ташоил этган.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш кўсимида ўтказилган тадқиқотларининг долзарбониги ва зарурати, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари асосланган, объект ва предметлари тавсифланган, республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналтишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий лигилиги ва амалий натижалари бойни юзининг, олинган нағизсаларининг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларини амалиётта жорий килин,

нашр этинган ишлар за диссертацияни түзилгеш бүлінча мағлұмологиялар көлтирилді.

Диссертацияның "Картошка үсімлігі вируслари ва уларға тәъсир этуучи экологияк омыллар қамда инфекциядан химияланның нұллары" деб номланған бирнеші бобида картошка үсімлігінің касаллантыручы вирусларнинң узумий хусусиятлары, уларнин систематик үрні ва Родеттің авлодига мансуб фитопатоген вирусларнин тәсіби, вирус этифтотибесі ва уларға тәъсир этуучи экологияк омыллар, вирусларнин сакланышта тәъсир күрсатуған тақыры мудыр омылдары, картошка вирусларнин резерваторлары қамда вирус этифтотибесінің олдиниң спиши чоралтары ва үсімліктернин инфекциалан химияланның нұллары жаңоңда мағлұмологиялар көлтирилді.

Диссертацияның «Картошка вирусларинің жәрдеме, тоза препаратинин олиш, специфик зардоб тайберлаш ва диагностика услугубларнің тәсіби» деб номланған иккінчи бобида тоза вирус препаратинин олиш усулдары ва уларнин характеристикасы, вируслардың аралаш инфекциядан биологик тозалаша ва уннан дахмиятын, тозалашыннан физик-қимәмейін усулдары, картошка X вируснин тоза препаратинин олиш усулдары, тоза вирус препаратында күйілтін талаблар, фотовирустар диагностикасында күшіннелегендеган иммунологияк усулдар ва уларнин сезирилік дарылжасы, иммуноферменттік анализ усули, уннан классификациясы, күлпелділік жәндіктернің жаңа вирусологиялық саларда күлпелділік келишілтің молекулар-генетик усулдар ва уларнин вируслар диагностикасында күлпелділік дәражалары тәсіифланған.

Диссертацияның "Таджикстар үчүн фойдаланылған материалдар ва усулдар" деб номланған учынчы бобида диссертацияның ишнин бөжеришіздә фойдаланылған материалдар, реактивлар ва усулдар тәсіифланған. Бүшай усулдар үсімліктернің меканик усулда касаллантырын, касалланыш дәражасында ва вирус зарарын анықлаш, картошка X вируснин биологик тозалап, тоза препарат олишінде физик-қимәмейін усулдар, вируста специфік антизардоб тайберлаш ва уннан иммунокимәмейін хусусияттарын үрганиш, иммунологияк усулдарнин шебсін тәзиліш, тоза вирус препаратинин спектрофотометрик анализі, электрон микроскопия усулида вирюониннің микрофотографиясын олиш усули, ИФТ усули ёрдамыда картошка вирусларинің диагностика көзлини, үсімлік пероксидазасын жәрдеме, хусусияттарын үрганиш, картошка вирусларына экологияк омылдарнин тәсірині анықлаш, ПЭР усули ёрдамыда КХВНи үрганиш ва тақыры критиш усулдары жаңоңда мағлұмологиялар көлтирилді.

Диссертацияның "Картошка X вируснин жәрдеме, хусусияттарын үрганиш, тоза препаратинин олиш ва специфик антизардоб тайберлаш" деб номланған түртінчи бобида вирус изоляттарнин биологик хусусияттарын үрганиш ва уннан үсімліктернің баязы физиологияк хусусияттарын тәсіри, вирус изоляттарнинде идентификациясы, тибиниң циркуляциясында «табандық үчөк» түрнин анықлаш, вируснин жәрдеме, хусусияттарын тәсіринин олиш, специфік антизардоб тайберлаш, уннан иммунокимәмейін

хусусиятлариниң үрганиши өз интизарларбенниң иштептилиши бүйнча олинган талқылдот натижелерінің үларнанған тақтасы көлтирилген.

КХВ «екскротик» изолятининг тест-индикатор үсемліктердеги касаллыш аломаттариниң үрганиши. КХВның үрганиши устида олий борилған талқылдоттар давомида вируснанған Үмід навида корамтыр системалы мозаңка аломаттариниң көлтириб чыгаруучы “некротик” (КХВ₁) изолати аяратылды үз дастылғы олий борилған талқылдоттар натижасыда Диәра навида хол-хол мозаңка касаллыш аломаттариниң көлтириб чыгаралғаны “оддий” изолати билан солмаштырылды (Файзис, 2011) үз үрганишлар натижасыда хұжайни үсемліктердеги бир-бiriдан фарқ қалпынчы аломаттариниң көлтириб чыгарылғаны, үларнанған бир-бiriдан фарқлануучы изолаттар эксанлигидан да болып беради. Бүннан үчүн лаборатория шаронити үз тауеріба майдониданда үстүрнегін бешта оның 16 турға мансуб, дастылғы талқылдоттарда фойдаланылған тест-индикатор үсемліктер меканик инокуляция кипиниң, үларда касаллыш аломаттары пайдо бўлиш хамди аломатлардагы үхшашлик ва тафовутлар үрганилди (1-жадвал).

1-жадвал

КХВ изолаттарининг тест-индикатор үсемліктердеги касаллыш аломаттариниң

Индикатор үсемліктер натижеси ни түр номи	КХВ изолаттары			
	*КХВ ₁		**КХВ ₂	
	Касаллыш аюнелсе	Пайдо бўни мездити	Касаллыш аюнелсе	Пайдо бўни мездити
Шўрадончилар (<i>Chenopodiaceae</i>)				
Шўра (<i>Chenopodium quinoa</i>)	ХД	13-14	ХД	10-12
Шўра (<i>C. amaranthoides</i>)	ХД	10-12	ХД	8-10
Думбез тўра (<i>C. murale L.</i>)	ХД	6-7	СН	5-6
Ок тўра (<i>C. album L.</i>)	-	-	-	-
Итазумдошлар (<i>Solanaceae</i>)				
Лурган (<i>Datura stramonium</i>)	ХХМ	10-12	Н	8-10
Минтиман (<i>D. metel L.</i>)	ЯМ	18-20	-	-
Физалис (<i>Physalis floridana L.</i>)	-	-	-	-
Таванинин <i>N. bentleyi</i> номи	СМ	20-22	ЯМ	18-20
<i>N. glaziovii</i> номи	-	-	Н	14-16
Петуния (<i>Petunia hybrida</i>)	-	-	-	-
Помидор (<i>L. esculentum Mill.</i>)	ЯМ	10-15	ББ, ЯМ	6-8
Бацкакон (<i>S. esculentus gena L.</i>)	-	-	-	-
Бултор калынчири (<i>C. annuum</i>)	М	10-12	ХХМ	8-10
Дуксиксаншлар (<i>Elegiaceae</i>)				
Коракўз шиги (<i>Vigna sinensis</i>)	-	-	-	-
Лабгузлончилар (<i>Labiatae</i>)				
Райкон (<i>Ocimum basilicum L.</i>)	-	-	-	-
Мочиндошлар (<i>Amaranthaceae</i>)				
Кудумнайту (<i>C. dybowskii</i>)	КХН	5-6	ИИ	5-6

Имб: жадвалнинг касаллыш аюнелтири устунашты: ХД – хлеритик диг, ХХМ – көп-көп жетекш., ЯМ – жетекш. мезж., СМ – симметрия мезж., М – жетекш., КХН – касаллыш көрсетилг., СН – сарык ширин, Н – ширин, ИИ – йирик ширин; * – болуғ вируснанған Диәра навидаи парентетик “оддий”, ** – ола Энса изолати аяратылған “жарзим” изолатиниң мездити.

Вируснинг Дибга навидан ақираттилган изолати *Chenopodiaceae* оиласига мансуб катор турлари, ёзни *Chenopodium quinoa*, *Ch. amaranthoides* ва *Ch. murale* каби турларидан Уччами жиҳатдан бир-биридан фарқлануучи сарик экзотитик дөгларни келтириб чиқарса, *Solanaceae* оиласига мансуб *Datura stramonium* ўсимлигидан хол-хол мозанка, *D. metel* ва *Lycopersicum esculentum* Mill ўсимлигидан эса яшия мозанка аломатларини келтириб чиқарған бўлса, *Amaranthus* оиласига мансуб *Gomphrena globosa* ўсимлигидан эса кизиз ҳанкали искрорларни келтириб чиқарини аннекланди (Файззев, 2011). Вируснинг КХВ₁ изолати КХВ₂ изолатидан фарқли улароң *Ch. murale* ўсимлигидан сарик некротик дөгларни, *D. stramonium* ўсимлигидан эса барт эти некроллари ва ўсимлик ўсишининг секрециашини каби аломатларини келтириб чиқаришни маълум бўлди, колган ўсимликлардаги касаллик аломатлари жадвалда келтиришган (1-жадвал).

Вируснинг КХВ₁ изолати КХВ₂ изолатидан фарқли раничида ташманинг *N. barley* навида ўшия мозанка, *N. rustica* навида некротик дөгларни, *Capsicum annuum* ўсимлигидан эса хол-хол мозанка аломатларини келтириб чиқарини аннекланди.

Хар иккака изолати хам *Chenopodiaceae* оиласига мансуб *Ck. album* ўсимлигидан, *Solanaceae* оиласига мансуб *Phalaris majoriana*, *Petunia hybrida*, *Solanum melongena*, *Crataegus apetala* каби вакилларидан, *Leguminosae* оиласига мансуб *Vigna sinensis*, *Lablab purpureus* оиласи вакилларидан *O. basilicum* каби ўсимликларидан касаллик аломатларини келтириб чиқармастиги аннекланди (1-жадвал).

Демак, олиб борилган тадомкотлар натижасида мамдакатимиз икким шаронтида тарқалгин, картопка ўсимлигидан Умид шанда системали корамтири мозанка аломатларини келтириб чиқарувчи *Datura stramonium*, *Ch. murale*, *Gomphrena globosa* каби ўсимликларда йирик искрорларни тез найдо бўлаштига олиб келувчи "некротик" КХВ₁ изолати жоратишни ва Дибга навида хол-хол мозанка, *Datura stramonium* ўсимлигидан эса оддий системали мозанка аломатларини келтириб чиқарувчи вируснинг "оддий" КХВ₂ изолати билан солиштириб, тест-индикатор ўсимликлари браамида идентификация қилини на тасаллик аломатлари ўрганиб чиқишиди.

Вируснинг ўсимлик фотосинтетик жиҳазатига таъсирини аннеклан. Фитовируслар хам бошقا патоген организмлар сангари хўжайин организмига киргандан сўнг ундини маълум бир физиологик жарабайларга таъсир кўрсатиб бу жарабайларни ўзgartирарида ва ўсимлик хужайрасини Узи учун зарур кисмларини синтезлашга йўналтириши. Шунинг учун вируснинг ўсимликларда кечалиган бозли физиологик хусусиятларига, ёзни фотосинтетик жарабайларни таъминловчи хлорофилл ва каротиноид цигмиселларига таъсирини ўрганиш массалада келиб олиниди. Бунинг учун КХВ₁ изолатининг *Datura stramonium* ўсимлиги баргишни хлорофилл "а" ва "b" хамда каротиноид миксокорига таъсир дарражаси аннекланди (2-жадвал).

Жадвалдан кўринниб турибдано, вирус билан ичсиз ва ўртача зарражада касаллыштан *D. stramonium* ўсимлиги баргишаги хлорофилл "а" микдори назоратта ишбатан тўрт барадар пасайниб кетсанлини, ёзни 2,80 - 3,88 mg/l ни

ташкыл эттән бүлсә, күчтің даражада касалланған үсімлік барғида эса пигмент міндерининг назоратта иисбатын түкөнд баравар камайтирганлығы, янын 1,03 mg/l ни ташкыл эттәнлигі анықланды. Хлорофилл «в» пигментининг міндері эса назоратта иисбатын иоки баравар пасайғанлығы, янын назоратда 5,16 mg/l ни ташкыл қылтап бүлсә, тәжрибеларда турғы даражада касалланған үсімлік барғида дәврлі бир хил даражада, янын 2,18-2,25 mg/l ни ташкыл эттәнлигі анықланды.

2-жадвал

Вирус белгін турғын даражада касалланған *D. stramonium* үсімлігі барғидагы пигмент міндерининг үзгариши

Варианттар	Тұлған узуалығы			C_{10} , mg/l	C_{10} , mg/l	C_{100} , mg/l
	D_{440} , нн	D_{640} , нн	D_{700} , нн			
Назорат*	0,925	0,462	0,993	9,96±0,06	5,16±0,04	2,24±0,06
Күчтөн касалланған	0,280	0,165	0,319	2,88±0,04	2,25±0,07	0,44±0,03
Үртінек касалланған	0,272	0,160	0,303	2,80±0,07	2,18±0,03	0,40±0,01
Күчтің касалданған	0,268	0,490	0,306	1,03±0,10	2,21±0,09	0,42±0,02

Изде: $p<0,05$ – назоратта иисбатын ииенең, * – назорат соғын үсімлік касалынады.

Каротиноид міндері хам назоратта иисбатын түрт баравардан ортық камайғанлығы янын соғын үсімлікте 2,24 mg/l ни ташкыл эттән бүлсә, колдан касаланған даражаларда эса дәврлі бир хил міндерлә 0,40-0,44 mg/l ни ташкыл эттәнлигі маълум бўлди (2-жадвал).

Бундан ташкыри, үсімлік куруқ массасында хлорофилл «а», «в» ҳамда коротиноид міндері хам ўрганиб чиқлады (3-жадвал).

3-жадвал

Үсімлік барғи куруқ массасында хлорофилл ва коротиноид міндерининг үзгариши

Варианттар	Үсімлік барғи куруқ, ииинештің пигменттері, mg/g			Хлорофилл «а» шиғын хлорофилл «б» шиғын иисбаты
	Хлорофилл «а»	Хлорофилл «б»	Каротиноид	
Назорат*	5,00±0,08	2,65±0,10	1,15±0,03	1:1,93
Күчтөн касалланған	1,41±0,05	1,16±0,09	0,24±0,02	1:1,28
Үртінек касалланған	1,44±0,03	1,14±0,04	0,23±0,01	1:1,28
Күчтің касалданған	0,53±0,07	1,09±0,06	0,20±0,01	1:2,14

Изде: $p<0,01$ – назоратта иисбатын ииенең, * – назорат соғын үсімлік касалынады.

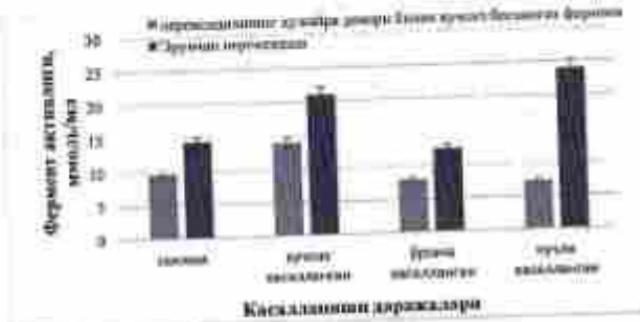
Ўрганишлар ииинештің үсімлік барғи куруқ массасында хлорофилл «а» пигментининг міндері назоратда 5,0 mg/g ни ташкыл қылтап бүлсә, вирус белгін күчтің ва үртінек даражада касалланған үсімлік барғида 1,41 mg/g, күчтің даражада касалланған үсімлік барғида эса бу пигменттің міндері 0,53 mg/g эканында ўрганишлар ииинештің анықланды. Хлорофилл «в» пигментининг міндері эса назоратда 2,65 mg/g ни ташкыл қылтап бүлсә,

көлгөн касалланыш даражаларидә назоратта ишбатан ишті барынан камайтады, янын 1,09-1,14 mg/g эканалығы анықталған (3-жадвал). Коротинонд міндерди хам назоратда 1,15 mg/g ни ташып эттің болса, көлгөн түрлі касалланыш даражаларидә эса дәверді бир кип 0,20-0,24 mg/g ни ташып эттілген үрганишлар натыкасқа анықталған (3-жадвал).

Однінган натыкалар асосида хлорофилл "а" нинш хлорофилл "b" га ишбаты хисоблады тоғылды, натықада согзом үсімліктерде бу күрсөткіш 1:1,93 ни ташып кілген болса, вирус болып күчсіз жағдайда даражада касалланған үсімлік барғыда 1:1,28 ни, күчтің даражада касалланған үсімлік барғыда эса бу ишбат 1:2,14 ни ташып этти (3-жадвал).

Демек, КХВ_в изолаты *D. stramonium* үсімлігінің фотосинтетик системенің таъсир этап, касалланыш даражасынға боялған равицда, хлорофилл "а"ни назоратта (9,96 mg/l) ишбаттан үртапча 4,4 баравар (2,23 mg/l) жаға "b"ни назоратта (5,16 mg/l) ишбаттан 2,3 баравар (2,2 mg/l), каротинондии эса назоратта (2,24 mg/l) ишбаттан (0,42 mg/l) 5,3 баравар камайтырып жөборшылышында.

КХВ_в изолаты болып касалланған на солом үсімліктердегі пероксидаза ферменті міндердинің үзгариши динамикасын үрганиш. Үсімлік пероксидазасының үрганған И.Л. Газарян (2006), В.О. Витязина (2012) және ішкі мұалығларынанғы фиктика үсімлік жүйесіндегі пероксидазадағы үзгараудар болып күчсіз болғанға жағдайда форматарининің үчрәши, В.И. Малиновский (2010), М.Р. Шарипова (2013) және мұалығлар маңыздырылғанда пероксидаза хам PR-оксидиллердің (*Pathogenesis-Related protein*) PR-9-оксидиллер турухонға мансублығы хамда ударниң міндерди түрлі стресс шаромыздарда үзгариши көлтирип үттілген. Шундай учун кейінгі тадқиқоқшуларда вирус болып түрлі даражада касалланған үсімліктерде пероксидаза түрлери міндердинің үзгариши үрганылды. Буннега учун меканик инокуляция қалыптарда орқали КХВ болып түрлі даражада касалланып алған *D. stramonium* үсімлігінде пероксидаза динамикасы үрганылды (1-рамм).

1-рамм. КХВ_в изолаты болып касалланған *D. stramonium* үсімлігінде пероксидаза ферменті фазалығы

Расмдан күрнәліб турибиди, насырттағы инсбатан күчсіз касалланган үсімлікда пероксидазалық әрүшін формаси соглом үсімлікке инсбатан оштаптылығы, яғни 21,0 ммол/мл ни, үртача даражада касалланған үсімлікде фермент активтілігі 12,5 ммол/мл ни, кучли даражада касалланған үсімлікде эса уннің активтілігі иккінші баракар орталығын, яғни 24 ммол/мл эквантити аниқтанды. Ҳужайра дөвери билан күчсіз болғанған фермент формасиннің активтілігі соглом үсімлікде 9,75 ммол/мл ни ташып эттан бұнақ, күчсіз даражада касалланған үсімлікде 14,0 ммол/мл ни, үртача касалланған үсімлікде 8,0 ммол/мл ни, кучли даражада касалланған үсімлікде эса 7,4 ммол/мл ни ташып эттегінің мағынам бұлды (1-расм).

Олниңан нативдалар асосында құйындағы худоса қолиш мүмкін, демек, пероксидаза ферменті әрүшін формасиннің концентрациясы соглом на вирус билан касалланишинин дистабілітеттіліктердің бірінші, касалланишинин кейнінг босқичтарда ҳам уннің активтілігі юкори даражада сактандыши, ҳужайра дөвери билан болғанған формасиннің концентрациясы дистабіл ортиб кейні эса пасабай бориши вирус билан касалланиш үсімлікнің зерттегі органларда көчадыдан физиологик жарайыларнан издан чыкашыла олиб қолишидан дараптады.

КХВ_и изолити физ-химиялық хусусияттарының іншесін үрганиниң штамміне хос белгіліларының анықтама. Вируснің мамлекеттік мемлекеттік шароиттың тарқалған изолиттарының штамміне хос хусусияттарының үрганыш мүхым масалалардан бири бұлды, кейнінг тадомкоттарда уннің юкумшылығы, охирғы суюлыш даражасы (ОСД) да қарорат таъсирида фасоляларнан жүккөтіш даражасы (ХТФИД) кабін хусусияттары үрганылады (4-жадвал).

4-жадвал

КХВ штаммларының асосий хусусияттары

Штаммлар	ХТФИД, °С	ОСД	Юкумшылығы
X ₀	69	10 ⁻¹	күчтік юкумзан
X ₁	70	10 ⁻⁶	үртажа юкумзан
X ₂	71	10 ⁻⁴	үртажа юкумзан
X ₃	73	10 ⁻³	күчтік юкумзан
X ₄ *	70	10 ⁻⁵	күчтік юкумзан
X ₅ *	72	10 ⁻⁴	күмде юкумзан

Нота: *⁺- белгішкендегі изолиттер диссертанттың мемлекеттік Узбекистондың көрсеткендегі.

Буғунғы күнгача вируснің «Х-сировий» (X₀) - картошканиң Дарвинек Батькішінша нағылдан Козогистонда, «Х-киевский» (X₁) - картошканиң Ранний роза нағылдан Киев вилаетінде, «Х-польский» (X₂) - картошканиң Прикульский ранний нағылдан Польшада, «Х-херсонский» (X₃) - Херсон областида, «Х-размытий» (X₄) - картошканиң Бердянскенде нағылдан Московец, Шелудко, Козар хамкорлігінде ажратылған. Бұ штаммлар ичінде энгюкумлілары X₀ да X₁ қысқаболамынб, улар бағытада үсімліктерде жуда тез систематты касалылған алматалариниң іззага келтирілді. Вируснің Ўзбекистон жолын шароиттың тарқалған X₀ да X₁ изолиттарының ОСД да ХТФИД даражасының үрганында жағдайларда келтирілді (4-жадвал). Жағдайларды

малзумотлардан күришиб турибиди, вирус X_0 изолятида 72°C ни ташып көнгөн булса, X_0 изолятида эса ХТФИД 70°C ни, хар нюкела изолятта хам ОСД 10^{-5} ни ташып этиниң мальум буды.

Е.Н. Ваупе (2005), Р.В. Гиутова (2014) каби катар муаллифлар вируснинг X_0 , X_+ ва X_0 -штаммларни куритилган баргла 3 ой, ўсимликдан ажратилиган ширада хона ҳароратиди 2 ой гача, совутгича ($+4^{\circ}\text{C}$) бир йилда яки, X_0 -штамми эса хона шаронтида куритилган баргла 1,5 ой, ўсимликдан ажратилиган ширада 2 ой гача, $+4^{\circ}\text{C}$ эса 6 ойгача сакланнишин таънидлаб үтишган.

Бу мальумотларга асоссанган хонда дастлабки таджикотларимизда вирус X_0 изолятининг ва кейинги ошиб борилган таджикотларла эса X_+ изолятининг ўсимлик баргидан уздан ажратилиган ширада сакланниш муддати аникланди. Натижалар вирус юкумларни дарражасининг сакланышига болгик жонда, *Globobus* ўсимлигинда пайдо бўйтан иккезозор сонга караб аникланди ва кундан келтирилди. Дастлабки ўтказилгин таърибалар асосида бу вирус бангидевон ўсимлиги куритилган баргидан хона ҳароратига 10-12 кун, $+4^{\circ}\text{C}$ да 96 кунгача, музлатилтанди эса бир йилгача сакланниши, ўсимликдан ажратилиган юкумли ширада эса худаи куритилган баргидаги сингарк хона шаронтида 10-12 кун, $+4^{\circ}\text{C}$ да 96 кун, музлатилтанди эса 192 кунната сакланниши аникланди ва вирус юнчашак узек муддат сикланса, унинг юкумларини зусусини шунчазлиқ пасайиб бориш аникланган (Файзев, 2011).

Вирус X_+ изолятининг хам шундай иккиси холатда сакланниши дарражаси ўрганишганда, унинг ўсимлик баргидининг ажратилиган ширада сакланниш муддати КХВ₊ изоляти билан бир хил, факат ўсимлик куритилган баргидан сакланниш муддати хона шаронтида 4 ойгача, совутгич шаронтида 6 ойгача, музлатилтанди эса 2 йилгача сакланниши ўтказилган таърибалар асосида аникланди. Мамлакатимизда ажратилган КХВ₊ ва X_0 изолятларни юкорида аникланган биодегик хусусиятларига асосланни Польшада «Прикульский раний» шавидан ажратилган куччи юкумларинка эса бўлған X_0 -штаммига солиштирадиган бўлса, бу штаммнинг ХТФИ дарражаси 69°C , КХВ₊ изолятининг эса ХТФИ дарражаси 70°C , X_0 изолятиники эса 72°C эквалити ва хона ҳароратиди КХВ₊ 10-12 кун, X_0 изоляти эса куритилган ўсимлик баргидан 4 ойгача сакланниши аникланган бўлса, X_0 -штамми же хона ҳароратиди куритилган ўсимлик баргидан 1,5 ой гача сакланниши адабийттарда келтирилган. Хар никела ажратилган изолятларининг ОСД эса бир хил, яъни 10^{-5} ни ташомл этди.

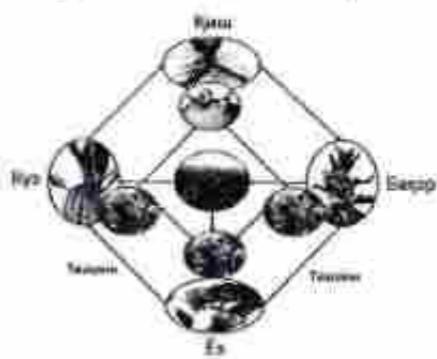
Олиниган натижалар яосида кўйидагичча худоса кинни музакки, демак, КХВдин мамлакатимизда ажратилган изолятлари куччи юкумларин, ОСД каби хусусиятлари билан X_0 -штаммига ухшаш, аммо ХТФИД, хона ҳароратиди сакланниши билан фарқланниши аникланди. Улардаги хусусиятларини Европада тиркалган штаммларга ухшашлиги, уларнинг келиб чинишни ва тиркалниши шу минтақалардан экологиясидан даюни беради. Буни сўнти йилларда мамлакатимизга картонка уруғлиқ туташакларининг Европа мамлакатларидан олиб келиниши билан изоҳаш мумкин.

КХВнинг циркуляцияси ва "табиний ўоч" турини аниклаш. Вирусга карши кураш чоралари ишлаб чиқиши учун унинг тобиний циркуляцияси ва "табиний ўоч" тиги, вирус сакланыш манбасири каби биологик хусусиятларни аниклаш мумкин хисобланади. Буниш учун картошка эми майдонлари атрофи ва ичоца таркалган бир катор ёюйи ва маданий ўсмыллик ИФТ ни НЦМ өрдамида текширишиб, уларнинг ичидан касаллик аломатларини намоби кизомсади яширин холда вирус саклоичи табиний резерватор ўсмылларни аниклаши. Шу билан бир каторда тажриба майдонида экзаган вирус билан исханик инокуляция килиш өрдамида касаллантирилган картошка ўсмылларининг тутунникларини уч йил давомида кайта-кайта жини ҳамда унбу туганаклардан юксалиши шира тайбераниб, тест-индикатор ўсмылларга юстириш, ИФТ ва ИИД усуллари өрдамида диагностика жини орқали вируснинг туганакда сакланнини асосий инфекция манбаси сифатидан вирус табиний циркуляциясини таъминлантишига өрдам берини хакида холоса келиш имконини берди.

Умуман, олий борилган кузатишлар ва ўтиказитан покрибалар асосида вируснинг табиний циркуляциясини куйнадиги расмда, схематик ривайча тасвирланган мумкин (2-расм).

Расмдан кўринниб турнибдики, вируснинг табигатда айланниши иккита; эми катта ва кичик айланниш дониралари манжуд бўлиб, бу айланниш дониралари орқали вирус табнатада ўз циркуляциясини таъминлайди ва узок йиллар давомида састануб боради. Вирус айланнишининг катта донирасида

ёввойи ўсмыллик ташучи өрдамида вирус билан касаллангандан бўйт уни ўз организаризда састанади ва табиний циркуляциясини таъминлайди. Резерватор ўсмыллик вирусни баҳор, ён из куз фаслларида срустин организаризда састанади, кишила эса унинг илчилиги сакланади. Маданий ўсмыллик, жумлашган картошка ўсмылгининг вегетатив организаризда вирус кўпайиб, тутшагига ўтили ва сакланади, кейинги йилла унбу вирус тутувчи туганакни экини яна вирусни табнатга кийтишинга сабаб бўлали,

2-расм. КХВ табиний циркуляциясиниң схематик кўринини

бу вирус айланнишининг югич донраси бўлиб, маданий ўсмыллик билан чимбарчас боғлиқидир (2-расм).

Ю.Власовнинг фитовирусларнинг "табиний ўоч"лар билан алокадорлиги назариясига асосланган холда КХВнинг табиний айланниш донирасини таъминлаш учун бир нақтининг ўзида маданий ва ёвойи ўсмыллардан фойдаланиши унинг тургун айланни перкуляциясини таъминлаб беради.

Вируснинг табнатада айланниши эса иккита ёни катта ва кичик айланни

дөңгөләрди ассоциа амалға ошады. Катта алланыш донрасини күйнәгиче тасвирлаппымиз мүмкін. Ысынның резерватор үсімлік – ташуучи – маданий үсімлік – ташуучи – өзбекиң резерватор үсімлік; кишик алданыш донрасы да: тұганак – маданий үсімлік – ташуучи – маданий үсімлік тартибіда таснириш мүмкін.

Шундан көлиб чиңдән холда, КХВның "табан" үчөк"тар бізни азокадоршығында көрінін гурухта, янын «Маданий үсімліктер» пінда түргүн алланыш шарқулашындағы да бүлгін табаның үчөктерін касалындар» тиңига мансуб болған тұганак тартибіда саклашының да маданий үсімліктер азокадоршығында саклашының күрсетуді. Вируснинг табиатда бир қатар резерватор үсімліктерінің мажжұл бүлседі, тұганак орқали ҳам нағоддан – әзілдега үзілтіледі на күзгатуучи (вирус) билан маданий үсімлік (картошка) орасында мұстахжам алоқа салынатын болған.

КХВ₀ изолятини ажратын, тоза препаратының олини да спецификалық зардоб тайёрләши. Биологияк хусусияттары үргазынан КХВ₀ изоляттың спецификалық антизардоб тайбралы ушын үшкайтын үсімліктердің ажратын, арашындағы барлық вируслардың биологияк тозылышы, күпайтыншының да тозалантынын препарат олиниң тараб етады. Шуларни этиборға олган холда КХВ₀ изолятини ажратып да биологияк тозалаш схемасы иштеб чындауды да үйдеңде көнтирилген (3-расм).

намұна=> гомогенизация=>*D. stramonium*=>*G. glabratum*=>*D. stramonium*
0,02 М ФБ, pH 7-8 (дифференциатор) (мономер) (түштес)

1-пассаж

=> гомогенизация=>*D. stramonium*=>*G. glabratum*=>*D. stramonium*
0,02 М ФБ, pH 7-8 (системада мозаика) (мономер) (системада мозаика)

2-пассаж

=> томографизация =>*D. stramonium*=> 72°C да 10 дәп.=>*N. tabacum*
0,02 М ФБ, pH 7-8 (системада мозаика) (суя қалыптастырылған) (системада мозаика)

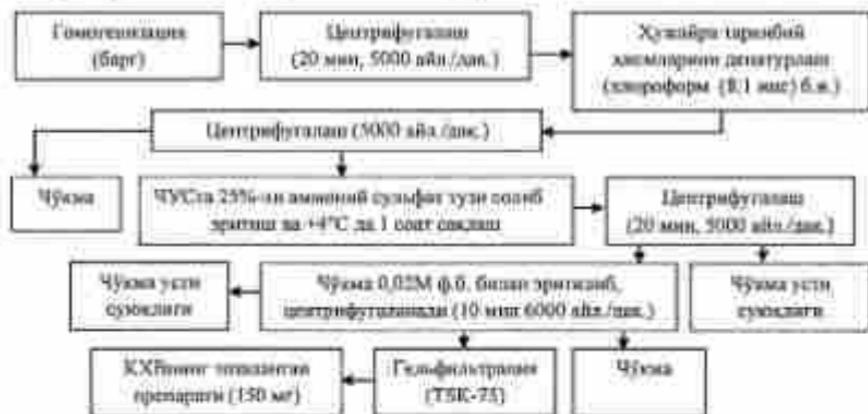
3-пассаж

3-расм. КХВ₀ изолятини ажратын да биологияк тозалаш схемасы

КХВ₀ изолятини ажратында яосый тибин мәнба сифатыда картошкадан Умид навидан, дифференциатор үсімлік сифатыда *Datura stramonium* үсімлігінен фойдаланылған. *D. stramonium* үсімлігінде касалынған алматы дастаның некроз, кейінчалық системада мозаика сифатыда пайда болғандан сүмг, ундан инокулум олиниб *G. glabratum* үсімлігіне юқтырылған, пайда болған некролардан жаңа қайтын инокулум тайёрләнестіб, қайта инокулация көлини орқали вирус мономерлердің қолыда үтизилиб биологияк тозаланың олини. Шу белгем бир қаторда вирусні арашында инфекциядан тозаланың мәнбасында, вирусли шыра 72°C да 10 дәпкіса давомында ушлаб түрілады да *Nicotiana tabacum*нин *N. barley* навига юқтыриб күпайтыншы олини (3-расм). Унда күпайтырылған вирусли намұна полигутилен

көпчаларға 250 г дан солжынб тоза препарат олиш үчүн музлатылған холатда саслағ бүйнелди.

КХВ₀ изолятининг тозалыған препараты вирусли намунаны 0,02M ли ФБ (рН 7,5) солжынб гомогенизацияд күлнеш, органик эритуачылар билдиң жүйейра компоненттерини денитратациялаши, паст алғаннанча центрифуга кипшиң из 25% ли аммоний сульфат ёрдамында чүктүриш орқали қисман тозалашған вирус препаратини олиш ва ундан TSK гелини күллаб тельмийльтрация килинг орқали олинди (4-расм).

4-расм. КХВ₀ изолятининг тоза препаратини олиш схемасы

Олиндан вирус препараты спектрофотометр ёрдамында 220-320 нм тұрғын узуландыра үйрекшілдегендегі, препаратининг Уб-нурасы минимал итиш күрсактығы 245 нм, максимал күрсактығы эса 260 нм ин, 260/280 га индебіті 1,2 ин, яланн спирал симметрия асосида түзилған вирусларға хос бұлған күрсактығы намойён келді.

Акразия олинған вирус майдори $E_{260}^{0,1\%}\approx 2,8$ га ассошаның әдебиелбөл топылды. Модификацияланған усул ёрдамында 1 кг вирусли материалдан дастлабки тадынкотларымизда 3% ли агар-агар ва сефадек (G-200) дан иборат бұлған комплекс көлонка ёрдамында 135,5 мг ни ташқыл эттан бұлса (Файзисев, 2011), кейннеги тадынкотлар нағызжында тельмийльтрация жарабанды TSK-75 гелини күллаб зияндағы тезлігіннің соғытғы 35 мл дан 50 мл га хамда тоза вирус препаратини эса 150 мг таға ошириштә зришилди.

КХВ₀ изоляттың поликлонал зардоб тайёрлаш на иммунокимбейм хусусияттарын аныктасы. КХВ₀ изоляттың поликлонал антизардоб тайёрлаш хам КХВ₀ изоляттың зардоб тайёрлаш каби амалта оширилди (Файзисев, 2016). Буннег учун гельмийльтрация усулі билдиң тозашынан гомоген вирус препараты 4 мг/мл дан күбенниң сон мускулдарига ва курак териси остига күнора, жами 5 марта 1 мл вирус препараты ва 1 мл дан түлік Фрейнд адъюнкты құншилиб изборилди. Охирги иммунизациядын 14 күн үтгандан сүнг күбі күлек көшесидан бирніңи марта 10 мл, уч күндан сүнг эса яна 10

мл көн олини. Олингап көн 1 сутка давомида хона ҳароратыда колдерилигидан сүнг, секин көн зардоби қубиб олини да колтган конинит шакалда элементтериздан тошаша учун 2000 абл/дак.да 5 дәнисе давомида центрифугта киптиш, чөкма усти қубиб олини да узинг иммунокимёлдік хусусияттары үрганиши. Дастаны талқынотирда вируснинг X_e изолятига тайёрланган зардобининг титри 1:16 ташкид этган бўнса (Файзиев, 2011), вируснинг X_e изолятига тайёрланган поликлонал зардобининг титри эса 1:32 ни ташкид этди (5-расм).

Титри аниқланган зардоб алохиди фланксншарга, 0,6 мл зардоб да 1-2 томчиchlардо солиб яхшилаб берилтилгандан сүнг -4°C да саклаб кўйинди. Ажратилған зардоб миндори жамои 20 мл олингап койлан 12,5 мл ни ташкид этди. Агар ИФТ усулида битта намунани тексириши учун 10 мкл суюлтирилмаган зардоб сарфланса, 100 мкл 10 та намунага, 1 мл эса 100 та намунани текширишига, 12,5 мл суюлтирилмаган ҳолатдаги зардоб 1250 та намунани текширишига стади.

Изюс разделил АГ – СХВ, изолят тайёрланган. Мониторинг бўнсуз усмийни зардобини зардаби АГ, Э – тоза вирус препаратини юбори ёборни орнати аниқлашадан көнтириш тутуни ишлаб, СП – зақумтириш дарзасини ишланаёт.

5-расм. X_e изолятига тайёрланган зардобининг ИИД усули ёрдамида аниқланган титри

Шундай килиб, X_e изолятига юкори титрил специфик зардоб тайёрланли. X_e изолятига тайёрланган зардобининг титри эса 1:32 ни ташкид қолди да уни титрига муноғиқ раванила суюлтирилса, миндори 62,5 мл ни ташкид этади, бу 6255 та намуналардан вирусни аниқлаш имконини беради. Тайёрланган зардоб вируснинг табиий циркуляцияси да резерватор үсимиликларни аниқлаш ҳамда вирусга чидамли ния ва намуналарни аниқлашда ишлатилади.

КХВ. изолятига тайёрланган поликлонал зардобини вирус диагностикасига кўллаш. Бунинг учун "Сабзавот, полиг экинлари ва картошкачилик" институти тажриба дарасидан экзигап 30 дан ортик наиларни лаборатория шаронтида ИФТ да ИИД ёрдамида текшириниб, чилдамлилариги аниқланади (5-жаднада).

Олиб борилган тадқинотлар да ушбу йўналишдаги дастаны иммунологик текширишлар натижасида, аниқти шу йўналишда олиб борилган тадқинотларнинг сингари ушбу вируста иммун бўлган картошка наилари аниқланади (Файзиев, 2011), факаттина Кондор ва Курало наилари амалий чидамли экзигниги, Вирго, Невский, Пикассо ва Сарнов каби наилар КХВ билан кучсиз касалланувчи туругга мансублиги, ўртакча касалланадиган

навларга Дитта, Романо, Ариова, Мирам, Марфона, Писком, Джонанд, Гуливер, Розара-Агате, Кординал каби катор навлар монсублиги аниқталған бұлса, чидалысиз навларға зерт Ред-скролт, К-10 (Кизғалдақ), Умид, Радуга, Альвара көбілар монсублиги аниқталды (5-жадвал).

5-жадвал

Картошка навлары ва клонтарининг КХВ билан касалланыш даражасини аниқтади

Картошка навлары ва пратиган даражат номи	киссалашында даражасы, % жынысда	Картошка навлари на пратиган даражат номи	касалданыш даражасы, % жынысда
Пинесо	Голландия	Дитте	Голландия
Ред-скролт	Голландия	Дезире	Голландия
Джонанд	Голландия	Сантэ	Голландия
Кизғалдақ	Ўзбекистон	Кураш	Голландия
Фреско	Голландия	Романо	Голландия
Линия	Ўзбекистон	Арнона	Голландия
Тузноер	Голландия	Мирим	Германия
Умид	Ўзбекистон	Вирго	Германия
Розара-Агате	Германия	Марфона	Германия
Түннели	Ўзбекистон	Невский	Россия
Кординал	Голландия	Копилор	Голландия
Арнолда	Россия	Пинесо	Ўзбекистон
Радуга	Россия	Сердосия	Ўзбекистон
Альвара	Германия	Сарнат	Ўзбекистон
Акраб	Ўзбекистон	Десра	Ўзбекистон

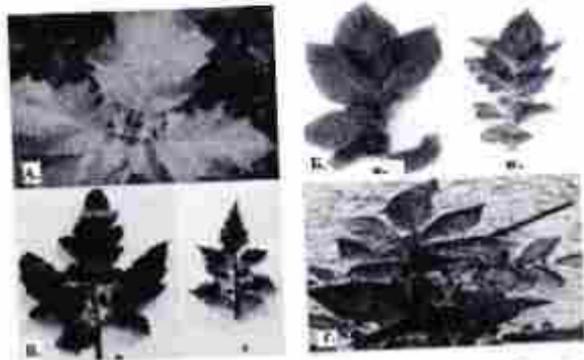
Олингани натижалар асосида күйнәдигече холоса килинүү мүмкнін, демек, тайбланган специфик зардоб вирус диагностикасида, жумладан чидалы навларни аниқтап күлгәндицى. Ўтказылатган текширишлар натижасида наеви наимуналар ичида КХВга иммун навлар аниқланып, иммо Курадо, Кондор каби амалий чидалы; Вирго, Невский, Пинесо на Сарнат каби навлар зерт күчкүзүзү касалданыувчи навлар эквалиги аниқталды. Бу навлардан көлкөнде селекционерлар вируста чидалы навлар өткөнде фойдаланып, самаралы натижаларға эришилди.

Диссертациянинг “КХВнинг иммунологиясы ва молекуляр-генетик усууда диагностика критерияларда филогенетик анализ” деб номланған бешинчи бобида вируснинг иммунологиясы ва ПЗР усууды өрдемиша Ўрганилган хуусунчыларни устидагы олиб борнаган таджикот натижалары хакидағы маталумотлары көлтирилдеган. Бүннинг учун дастанда бир катор иммунологияк усуулар сезигирлитеюн КХВ антигени асосида Ўрганилганда үларнинг ичидан ИФТ “сандвич” вариантыннан сезигирлігі 10^{-8} эквиваленти (Файзиев, 2011), кейинги таджикотларда зерт китепчеселоза мембранның иммуноблотининг усууларыннан сезигирлігінің даам солинштирилди ва узинг сезигирлігі 10^{-12} тенг эквиваленти аниқшыла. Шуннинг учун кейинги таджикотларда ИЦМ

варианттарың күлпашылғы олингандай балық иоанкада бұлған нағызкалар ушбу усул өрдамнда жайта күриш чынылды.

КХВнинг табиий-резерватор үсімліктеринин ИЦМ иммуноблоттинг усули өрдамнда аныктаса. Вируснинг табиий-резерватор үсімліктеринин үрганыш бүйніта олар берилған дастлабын талдаударда ИФТнинг «септимич» вариантында өрдамнда 16 ондага мансуб 37 түр әеввойи ва маданият үсімліктер текширилған бўлиб, уларнинг ичидан вирус бор ўқтиги номалтум бўлған үсімліклар аныктанган эди (Файзиев, 2009). Кейинги талдаударда жа НЦМда иммуноблоттинг усули өрдамнда ушбу үсімліклар жайта текшириб чынылди ва вируснинг олабута (*Atriplex micrantha* С.А.Мей), итузум (*Solanum nigrum*), думбия шурасы (*Chenopodium*), оддий шурасы (*Chenopodium quinoa*), әеввойи гултохихуроз (*Amaranthus retroflexus*), бурғон шувоги (*Artemisia annua*), эрмов шувоги (*Artemisia vulgaris*), дашибрангуты (*Sinapis arvensis* L.), хартол қарама (*Brassica juncea* (L.) Czern) жайи ИФТ созигиритидан чётда тоңған итти табиий резерватор үсімліклари аныктанды. Бу вируснинг мамлекеттегиз ижтим шаронтида табиий циркуляциясины ҳамда “табиий үчок” типтес аныкталаш ҳамда жарши кураш чораларини ишлаб чиниш учун асос бўлиб хизмат килади.

КХВ изолятларнин туралы табиий намуналардан КТ-ПЗР усули өрдамнда диагностикация қилини. Сүнти биологияда фитовируслар диагностикаснда молекуляр-генетик усуслар көнг күлпанилган бўлиб, мамлекеттимизда эса бутунги күнгача ИФТ анализ усули күлпанилган бўлиб, уннинг сезигиритиги вариантында ботник равнишда 10^{-3} - 10^{-5} ед/мл ва ПЗР усусликнинг сезигиритиги эса 10^{-3} - 10^{-2} ед/мл нағынчага тенглиги көлтирилган (Шакиров, 2017). Шунинг учун ушбу ишда турни касаллик атоматлари мажбул бўлган үсімліклардан (8-расм) олингандай намуналардан КТ-ПЗР усули өрдамнда КХВни диагностика қилинди.

8-расм. КТ-ПЗР усулида КХВга текширилган үсімліклар: А - систематик чөл-чөл мөназза атоматларинан мажбул бўрмой үсемлигига (*D. stramonium*); Б - лоджий мөназза атоматларидан бўлган картошка үсемлигига (*S. tuberosum*); Дашибрангута, В - мөназза атоматларидан мажбул бўрмой ғапишилгига (*L. esculentum* Mill) (МДУ таифиба майлонидан олинганди); Г-дор-ки мөназза атоматларидан бўлган киртоқка үсемлигига барги, Унц. пази.

Ұсмалылардан олинганд намуналар диффуз жүргітілген жағдада МДУннан Вирусология кафедрасы "Ұсмалылар биохимиясы" нағыз лабораториясында б.ф.д., проф. С.Н. Чирков билан биргаликта, КТ-ПЗР усулы өрлемелде анықлады да ушбу берилген методик да амалдан өрдем учун б.ф.д., проф. С.Н. Чирковға үз миннатдорчылғынан шапцірамыз. КТ-ПЗР нағызлардың электрофорез күрілімінде 2% агароза геліде визуализацияланыптирилди да электрофореграммада көлтирилген (9-расм).

Электрофорес 2% -нші агароза геліде анықта шаронтын M1 - 0.25μg/μl λ DNA ladder (Fermentas), M2 - 100 bp DNA Ladder Plus. 1 - әзірленген (Орталық анықтама). Универсалды намуна мөртвиге КХВ (1-расм, Ад. 2 - көрсеткіштің үшінде онындағы шаронтын КХВ (1-расм, 2); 3 - мөнде анықтама менде шаронтын КХВ (1-расм, 3); 4 - көрсеткіштің үшінде онындағы шаронтын КХВ (1-расм, 4). Праймерлер гудзарлар: Гардерсон Абдел *et al.* (2012) жетекшілікке енгізу мөнде шаронтын КХВ.

9-расм. КХВнн КТ-ПЗР усулы өрлемінде ұсмалылардың диагностикасы жүзінш

Расынан «Күрнің» туриблики, КТ-ПЗР усулы өрдемінде үткәзілген текшириш нағызасында намуна олинған дар түрттала ұсмалылардың барнасы КХВ билан хасалланғышын электрофореграмма линиялары исосыда маълум була.

Демек, үткәзілген текширишлар нағызасыда кисалылар алюматлары маңызды ұсмалылардан КХВ КТ-ПЗР усулы өрдемінде диагностика көлиниң да бу көнінги тадынғолтар олиб бориц, жынын вирусны молекулар-генетик хусусаңылардың үргашында ушун асос бүліп хизмет жүзінде.

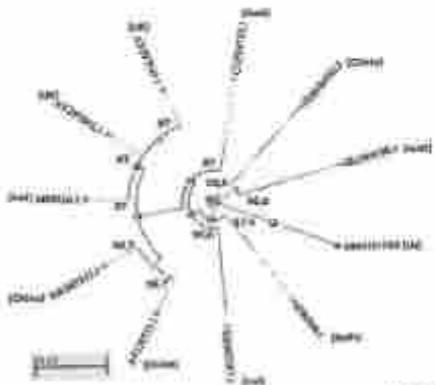
Үзбекистан иқдім шаронтынан ажратылған КХВ_a изолатыны *ORF5* генин исосыда үрганыш да физиогенетик анализ жүзінш. Бұннан узун лиофилизация жүзінганды вирусоли намунадан да күрілілген дүрмөн барғыдан вируснің сүммарь (тоталь) да геном РНҚси иккінші усууда ажратылды. Бирнің үсул вирусга тайёрланған поликлонал антитанага вирус заррасыны иммunoсорбция кипиң үйлі билан вирус геном РНҚси ажратылған бұлса (10-расм, 1.3), иккінші усууда эса вируснің сүммарь РНҚси маҳсус түшінім (RNeasy Plant Mini Kit) таркибында кириччи селинагелли колонка өрдемінде ажратылды (10-расм, 2.4).

Электрофорес 1.2% -нші агароза геліде анықта шаронтын 34 - 150 bp DNA ladder Plus. 1, 2 - изолатынан шаронтын КХВ_a, 3, 4 - көрсеткіштің үшінде берілген изолатын КХВ_a. 1, 3 - изолат тәбиғидағы шаронтын шаронтын дағында анықтама шаронтын КХВ_a геном РНҚси (Ад. 1, АДД); 2, 4 - RNeasy Plant Mini Kit көлине өрдемінде шаронтын КХВ_a геном РНҚси (Ад. 2, АДД). Кейтансын тәбиғидағы да белгілінше шаронтын шаронтын анықтамасы (Шарын, 2011).

10-расм. КХВ_a изолаты *ORF5* генин тайёрланған специфік праймерлар өрдемінде олинған ПЗР маҳсулоты электрофореграммасы

ГЗР максулоти төлдөртүүлгүүнде көбүнчликтөрдөн тозаланды ва сөкөнсүйе килиши учун топшырылды (Европа, Россия). Секвенс натижаларында күра, КХВнинң иштималдык шаронтида акратилган изолати *ORF₅* генинин нуклеотид кетма-кеттеги антикланды жамда у Халкаро ген банк – NCBIGe PVXUZ коди билан MN702769 риаками остила жойлаштырылди. Изолатининг ұтқазылған нуклеотид кетма-кеттеги кейинги биоинформатик таулыл ұтқазылған фойдаланылды. Ұтқазылған таулылар натижасында мамлекеттимизде таркалган (MN702769) КХВ, изолати D00344.1 изолати (Нидерландия) билан 97,48%, GU384732.1 (Австралия), AY297843.1, AY297842.1 ва M95516.1 изолатлари (Буюк Британия) билан эса 97,06% гомологияга эга эквилиги анықталды ва уннан филогенетик шахарасын атап алды (11-расм). Филогенетик шахарадан күриштік түрибиди, ушбу изолат көлиб чиқиши жиҳатдан Нидерландидан изолатиган изолат D00344.1 билан жуда яхшы көлиб чиқишига еткенди, GU384732.1 изолати билан эса филогенетик шахарада узок тохада жайланғанлыги, удачине бетта яштә изолаттардан таркалғанлар да кейинчалик уларниң географик бүткөниш натижасында фарқдариниң пайдо бўлинти натижасыда көлиб чиқишилтирилди дарапат беради (11-расм).

11-расм. Ӯзбекистонда акратилган КХВ, изолатининг филогенетик шахараси

сүнг майдау Узгарниңга учраган янги изолят сифатиди кийд этиш мумкин. КХВ, изолати оксил кобиги аминокислота таркибининг киесий таулылар. Бунинг учун изолатининг оксил кобиги аминокислота таркиби дүйнөнинг бошқа миңтакаларда таржалған D00344.1 (Netherlands (Х3)), M95516.1 ва X88783.1 (UK), KR605395.1 (India), KJ620846.1 (China), AF260641.1 (South Korea), GU384732.1 (Australia) изолатлари билан солишинтирлиб, улар орасыда аминокислота соңи ва таркиби жиҳатдан фарқлар макаудлуги антикланды. Жумладан, мамлекаттимиздан зафаттитан изолати оксил кобигининг узумий 236 аминокислотадан ибораттаги ва D00344.1 изолатидан Ser, Thr, Asp, Iso, Val – каби аминокислоталар соңи жиҳатдан таффут килиши анықланды.

ХУЛОСАЛАР

"Картошка X вирусининг Узбекистонда тарқалған изолитини жөртүш, хусусияттарни ўрганиш ва унинг диагностикаси" мавзусидаги докторлик диссертацияси бўйича олиб борилган тадқиқотлар асосида кўйнаган хулосалар таҳдим этилди:

1. Диссертация мавзуси бўйича олиб борилгани тадқиқотлар асосида КХВнинг бир-бираидан фарқ қиливчи хўжайин ўсимликларда оадий моззана аломатини келтириб чиқарувчи "падин" X_o ва *Datura stramonium* ўсимлигини барг эти некрози аломатини келтириб чиқарувчи "некротик" X_n изолатлари жөрттилиди, тест-индикатор ўсимликлардаги касаллик аломатлари аникланди, биологияк ва физик-химияни хусусияти асосида идентификацияни килинди ҳамда вируснинг хлорофил "a" пигменти міндерини назоратга (9,96 мкг/л) нисбатан 4,4 баравар (2,23 мкг/л) ва хлорофил "b" міндерини назоратга (5,16 мкг/л) нисбатан 2,3 баравар (2,2 мкг/л), каротиноид міндерини эса назоратга (2,24 мкг/л) нисбатан (0,42 мкг/л) 5,3 баравар камайтириши кайд этилди.

2. КХВ_n изолати билан касалланган ва соглом ўсимликда зручин ва хўжайра девори билан кучсиз болалган пероксидаза ферменти динамикаси аникланди, ўтказилган ташкибазлар асосида хўжайра девори билин кучсиз болалган пероксидаза инкодори соглом ўсимликлардаги 9,75 мкмоль/мл ни ташкил эти, вирус билан касалланганда діражасига караб 7,4-14,0 мкмоль/мл гача, зручин фермент міндери эса соглом ўсимликда 10,85 мкмоль/мл ни, касалланган ўсимликда эса 12,5-24,3 мкмоль/мл гача ошишини мазъулум була.

3. Вирус дифференциатор *D. stramonium* ўсимлиги ёрдамида хўжайнин ўсимликларини жөрттилиб, *G. globosa* ўсимлиги ёрдамида мононуклеоздан ўтказиш орқали биологияк тозаланди ва тўпловчи *Nicotiana barley* ўсимлигига максимал кўнгайтириб олинди ҳамда гельфильтрацияни орқали тозаланган препарати олинди, препарат нур жотишининг максимал дарақаси 260 нм ни, минимали эса 245 нм ни, 260/280 нисбати эса 1,2 ни, ғавни спирал симметрия асосида тулинган вирусларга хос эканлигини намоён килади.

4. Гомоген вирус препарати асосида КХВ_n изолатига специфик поликлонал АТ тутувчи зардоб тайёрланди, тайёрланган зардобининг титри 1:32 ни ташкил этида заман олинган зардоб ИИД, ИФТ каби усуулларда ишлатилиб, вирус билан кучсиз касалланувчи Курадо, Кондор каби амалий чидамли; Вирго, Невский, Писсако ва Сарнов каби кучсиз касалланувчи шашлар аникланди ва селекционерларга вирусга чидамли наслалар яратиш учун таъсия этилди.

5. НЦМДа иммуноблотинг усули ёрдамида 16 оиласга мансуб 32 тур ўсимликлар текширилиб, вируснинг олабута (*Atriplex micrantha* C.A.Mey), итузум (*Solanum nigrum*), думбилин шўра (*Ch. murele*), оадий шўра (*Ch. quinoa*), ёввойи гултохижӯрӯз (*Amaranthus retroflexus*), бурғон шувоги (*Artemisia annua*), эрмон шувоги (*Artemisia vulgaris*), дала рангӯти (*Spinapis arvensis* L.), ҳартол ҳарами (*Brassica juncea* (L.) Czern) каби ИФТ сезигирлигидан чегда колгани вируснинг ягни табии резерватор ўсимликлари кайд этилди.

6. КХВнинг оқсиги кобиги синтезиг жағынан генни асосида помидор, картошка на дәрмөн үсімліктердің олингай тәжірибелі мамунаштардан KT-ГЗР усулы ёдамдаша вирус изолатарининг диагностикасы амалға оширилди.

7. Үзбекистон иелүү шаронтица азратилган KXB₁ изоляты *ORF25* гени нуклеотидта кетма-кеттеги билди D00344.1 изолятты билди 97,48%, AY297843.1, AY297842.1, M95516.1 каби Европа изолитлари хамда Австралиядан азратилган GU384732.1 изолятты билди 97,06% гомологияны аникланған бўлса, филогенетик таҳлиллар асосида эса D00344.1 изолятты билди яки из битта шакира шохила жойлашгандыгы учун Европа изолятлардан келиб чоқданғанда хамда мамлакатимиз иелүү шаронтига туштандын сўнг мазлум ўзгаришта учрашынганда кайд этилди ва ушбу илондат MN702769 ракаси билди PVXUZ изолятти сифатида NCBI базасига жойлаштырилдиши билди изохланади.

8. KXB₁ изолятининг оқсиги кобиги аминокислота таркиби бўйича 97,48% гомологияга эга билди из филогенетик индекси дарааттада битта шохила жойлашган ижоди (X3) D00344.1 изолятидан Ser, Thr, Asp, Iso, Val – каби аминокислоталар сони жохатидан тағловут килиши кайд этилди.

**ЭЪЛОИ ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS**

I бўлим (I часть; I part)

1. Файзиев В.Б., Кодирова З.Н., Вахобов А.Х. КХВ-уз изолятини ажратиш ва индикатор ўсимликлардаги касаллик аломатларини ўрганиш // ЎзМУ хабарлари, Махсус сон: Биология туркуми, -Тошкент, 2013. -№4/2. 179-181-б. (03.00.00; №9).
2. Файзиев В.Б., Кодирова З.Н., Вахобов А.Х. Картошка X-вируснини ажратиш, тоза препаралини тайёрлаш ва бозига хусусиятларини ўрганиш// Ўзб. биол. журн. - Тошкент, 2013. - № 5. 29-34-б. (03.00.00; №5).
3. Файзиев В.Б., Кодирова З.Н., Вахобов А.Х. Картошка X-вируснинг Ўзбекистонда тарқалган изолятини ажратиш ва идентификация юлиш // Ўзб. биол. журн. - Тошкент, 2015. - № 4. 18-21-б. (03.00.00; №5).
4. Файзиев В.Б., Кодирова З.Н., Вахобов А.Х. Ўзбекистонда тарқалган картошка X-вируснинг штаммга хос хусусиятларини аниқлаш // ЎзМУ хабарлари, Махсус сон: Биология туркуми, -Тошкент, 2015. -№3/2. 56-59-б. (03.00.00; №9).
5. Файзиев В.Б., Марасулов А.Ф. Технология распознавания как диагноз-прогноз и решения задач иммунодиагностики вирусов картофеля // ЎзМУ хабарлари, -Тошкент, 2016. - № 3/2. 64-68-б. (03.00.00; №9).
6. Файзиев В.Б., Фатхуллаева Ф.Э., Вахобов А.Х. Картошка X-вирусига поликлонал антизардоб тайсрламиш титрини шинслаш // Инфекция, иммунитет ва фармакология, - Тошкент, 2016. - № 4. 163-167-б (15.00.00; №6).
7. Файзиев В.Б., Кодирова З.Н., Вахобов А.Х., Жураева У.М. Изучение некоторых биологических свойств S-вируса картофеля с методом иммуноферментного анализа // Ўзб. биол. журн. - Тошкент, 2017. - № 2. 27-33-б. (03.00.00; №5).
8. Файзиев В.Б., Кодирова З.Н., Вахобов А.Х. Картошка X-вируснини тўпловчи хўжайин ўсимликларини аниқлаш // ЎзМУ хабарлари, - Тошкент, 2017. - № 4/2. 179-181-б. (03.00.00; №9).
9. Файзиев В.Б., Кодирова З.Н., Вахобов А.Х., Жавдиева Д.Т., Жураева У.М. Выделение, очистка и изучение иммунохимических характеристик ХВК // Ўзбекистон биология журнали, 2019. № 2 сони, Тошкент, 27-33 бет. (03.00.00; №5)
10. Файзиев В.Б., Кодирова З.Н., Вахобов А.Х., Жавдиева Д.Т., Жураева У.М. Изучение распространения и определение растений резерваторов X и L вирусов методом иммуноферментного анализа/ Научное обозрение: Биологические науки. №2, 2019. -с. 79-86. (03.00.00; №23).
11. Fayziev V.B., Javdieva D.T., Chirkov S.N., Jurayeva U.M. Study of some biological properties necrotic isolat of Potato virus X and phylogenetic

analysis//International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol.24, Issue 09, 2020. PP. 455-462. ISSN:1475-7192 (№3, Scopus, Impact Factor -0,08).

12. Fayziev V.B., Javlieva D.T., Jurayeva U.M., Jaloliddin Sh., Eshboyev F.B. Effect of PVX-Uz 915 necrotic isolate of *Potato veris* X on amount of pigments of *Datura stramonium* leaves// Journal of Critical Reviews, Vol 7, Issue 9, 2020. PP. 400-403. DOI: <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.09.82> (№3, Scopus, Impact Factor -0,6).

II бўлим (II чарти; II part)

13. Fayziyev V.B., Vakhabov A.KH. The study of the biological properties of potato virus X in common environmental conditions of Uzbekistan// European Sciences review. № 1-2 2019 (January–February). Volume 2, 46-59 p. (№5, Global Impact Factor –1,44).

14. Файзиев В.Б., Кадирова З.Н., Вахобов А.Х., Эшбояев Ф., Жураева У.М. Изучение распространения у естественных растений резерватов УВК методом ИФА // Вестник Прикаспия, Астраханская обл., 2014. №2 (5), С. 6-10.

15. Файзиев В.Б., Кадирова З.Н., Вахобов А.Х., Жураева У.М. Выявление ХВК и изучение некоторых биологических свойств // Материалы II Международной научно-практической конференции молодых учёных «Теоретическое и практическое развитие науки в современных социально-экономических условиях», -Россия, Москва, 2013. С. 109-110.

16. Fayziyev V.B., Kadirova Z.N., Eshboyev F., Vakhabov A.KH. Spreading of PVL over Samarkand and Tashkent Regions // Regional Conference of Young Scientists on Recent Trends in Physical and Biological Sciences, March 7-8, 2014. Bangalore, P. 56.

17. Махкамов С.А., Файзиев В.Б., Вахобов А.Х. Турии сабойи ғисимликлардан ажратилган пероксидаза ферментининг термоустабиллик хисуснатини анилаш // Биология ва экологиянинг долзарб муаммолари, Республика илмий-амалий конференция, Тошкент, 2015. 400-401-бетлар.

18. Файзиев В.Б., Фатъуллаева Ф.Э., Вахобов А.Х. Картошка X-вирусига тайёрланган антигардабининг титрини искенёклами иммунодиффузия усулни ёрдамида анилаш // Биология ва экологиянинг долзарб муаммолари, Республика илмий-амалий конференция, Тошкент, 2015. 323-324 бетлар.

19. Файзиев В.Б., Вахобов А.Х. Картошка ғисимлиги барг тўқимасидаги X ва L вирус майдорини ИФА усулни ёрдамида анилаш // Академик Туракулов Ёлкин Холматовичнинг 100 йиллик ташаллудига бағишланган «Физик-химёний биология ва эндокринологиянинг долзарб муаммолари» мавзусидаги Республика илмий-амалий конференция, Тошкент, 16 ноябрь, 2016. 7-8 бетлар.

20. Шоҳидзинса М.Н., Файзиев В.Б. *Artemisia rusticana* ғисимлиги турии аъзалиридаги фермент майдорини анилаш // Академик Туракулов Ёлкин Холматовичнинг 100 йиллик ташаллудига бағишланган «Физик-

химений биология ва эндокринологиянинг долзарб мұаммаларын мазусылдык Республика мінбесидагы илмий-амалый конференция, Тошкент, 16 ноябрь, 2016. 14-15 бетлар.

21. Махкамов С.А., Шохидикова М.Н., Файзиев В.Б. Ұснылған пероксидазасыннан жемші тозаланған препараттеннан // «XXI аср – интелектуал айод асри» мазусындағы Еш олимпир ва талабалардың Республика мінбесидагы илмий-амалый конференция, Тошкент, 18 май, 2017. 52-53 бетлар.

22. Махкамов С.А., Файзиев В.Б. Ұснылған пероксидаза ферменттіннің активитатын температуралық қорғауда өткізу // «Генетика, геномика және биотехнологияның заманашы мұаммалары» Республика мінбесидагы илмий конференция, Тошкент, 12-13 май, 2017. 183-184 бетлар.

23. Махкамов С.А., Файзиев В.Б., Откулек (A. rusticana) пероксидаза ферменттіннан жұжабра дөвөрі билан күчсіз болғанған да зруялан формасыннан үргизни // «Генетика, геномика және биотехнологияның заманашы мұаммалары» Республика мінбесидагы илмий конференция, Тошкент, 18-19 май, 2018. 110-112 бетлар.

24. Файзиев В.Б., Кадирова З.Н., Вихобов А.Х. Картошка клондарыннан картошка Х-вирусіндең қылымынан бақылау // «Биологияның долзарб мұаммалары» Республика мінбесидагы илмий-амалый конференция, Фарғона, 17 май, 2018. 265-266 бетлар.

25. Махкамов С.А., Файзиев В.Б. Откулек (A. rusticana) пероксидаза ферменттіннан жұжабра дөвөрі билан күчсіз болғанған да зруялан формасыннан үргизни // «Генетика, геномика және биотехнологияның заманашы мұаммалары» Республика мінбесидагы илмий конференция, Тошкент, 18-19 май, 2018. 110-112 бетлар.

26. Ахмадалиев Б.Ж., Файзиев В.Б. Ташкент институтта картошка М вирусінин тархандашыны ИФА усулы өрлемелде аниклашы // «Генетика, геномика және биотехнологияның заманашы мұаммалары» Республика мінбесидагы илмий конференция, Тошкент, 18-19 май, 2018. 39-40 бетлар.

27. Файзиев В.Б., Вихобов А.Х. Картошка Х вирусы «табиий үнсүз» тибине аниқлашынан назарий да амалий әдамнамети // Меж. научной конфрен. «Непрерывное образование в устойчивом развитии: проблемы и решения», Чирчик, 2019. 2-том, -С. 300-302.

28. Файзиев В.Б., Жавалиева Д.Т. Картошка түрлі намунашарыдан Х вирусінің ақраттын да юкумлиниң дараласын аниклашы // «Непрерывное образование в устойчивом развитии: проблемы и решения», Чирчик, 2019. 2-том, С. 300-302.

29. Тұрақонова Э.Э., Жавалиева Д.Т., Файзиев В.Б. Картошка Х вирусінин Datura metacarpalis үсімшегіндең барғылдағы хлорофилл міндорига тәсірин аниклашы // «Аграр салдан истиқбоды ривожлантиришда ресурстардың инновациялық технологиялардан самаралы фойдаланыш» мазусындағы Халықар мінбесидагы илмий конференция, Анапка, 20-21 сентябрь, 2019. 321-323 б.

30. Тогаев С.А., Нутмопова К.И., Файзнеев В.Б., Вахобов А.Х. // Картопка X вируснинг умумий ҳусусиятлари // «Состояние и перспективы развития микробиологии и микробной биотехнологии в Узбекистане» Республиканская научно-практическая конференция, посвященная 80-летию выдающегося учёного биохимика и биотехнолога Узбекистана академика А.Г.Халмурадова, Ташкент, 24 октября, 2019. С. 51-52.
31. Файзнеев В.Б., Жавдиева Д.Т. Выделение некротическое штамма X вируса картофеля и изучение некоторых свойств // Меж. научной конференц. «V Образовательные чтения: Вклад тюркской цивилизации в развитие науки и образования», Шымкент, 30 октября, 2019. 2-том. С. 421-423.
32. Файзнеев В.Б., Бахтиерова М.С., Ботирова Н.Т., Судаймонов О.А., Вахобов А.Х. Картопки вирусариини ИФА өрдамида анникази яз карши кураш чоралари бўйича тавсиялома // Тошкент, Адабиёт училислари, 2019. 38 бет.